

SOG‘LOM NUTQNI SHAKLLANISHIDA ARTIKULATSION APPARATNING O‘RNI

Ro‘ziyeva Nozimaxon,

Andijon davlat pedagogika instituti

Maxsus pedagogika: logopediya yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18721167>

Annotatsiya. Ushbu maqolada bola nutqining shakllanish davrlari va bu bilan birgalikda bu davrlarning kechishi mobaynida artikulatsion apparatdagi o‘zgarishlar, har bir a‘zoning shakllanish bosqichlari va buning sog‘lom nutqga qanday ta‘sir etishi, artikulatsiya a‘zolarining faol nutqdagi asosiy ro‘li haqida so‘z yuritilgan. Bundan tashqari ushbu maqolada artikulatsion apparatning anatomik va fiziologik xususiyatlari, uning nutq jarayonidagi vazifalari, shuningdek, organlarning yetarlicha rivojlanmagani yoki funksional cheklanishi natijasida yuzaga keladigan talaffuz nuqsonlari ko‘rib chiqiladi.. Mavzu sog‘lom nutqni shakllantirish jarayonida artikulatsion apparatning yetakchi o‘rni va uning tizimli rivojlanishining zarurligini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: yuqori va pastki jag‘, faol va nofaol artikulatsiya a‘zolari, dinamik va statik mashqlar, ota ona hamkorligi, pedagog masuliyati.

Аннотация. В данной статье рассматриваются периоды формирования речи ребёнка и, вместе с этим, изменения артикуляционного аппарата в эти периоды, этапы формирования каждого органа и как это влияет на здоровую речь, основная роль артикуляционных органов в активной речи. Кроме того, в данной статье рассматриваются анатомо-физиологические особенности артикуляционного аппарата, его функции в речевом процессе, а также дефекты произношения, возникающие в результате недостаточного развития или функциональной ограниченности этих органов. В статье раскрывается ведущая роль артикуляционного аппарата в процессе формирования здоровой речи и необходимость его систематического развития.

Ключевые слова: верхняя и нижняя челюсть, активные и неактивные артикуляционные органы, динамические и статические упражнения, родительское сотрудничество, педагогическая ответственность.

Abstract. This article discusses the periods of formation of a child's speech and, together with this, the changes in the articulatory apparatus during these periods, the stages of formation of each organ and how this affects healthy speech, the main role of the articulation organs in active speech. In addition, this article considers the anatomical and physiological characteristics of the articulatory apparatus, its functions in the speech process, as well as pronunciation defects that arise as a result of insufficient development or functional limitation of the organs. The topic reveals the leading role of the articulatory apparatus in the process of forming healthy speech and the need for its systematic development.

Keywords: upper and lower jaw, active and inactive articulation organs, dynamic and static exercises, parental cooperation, pedagogical responsibility.

Kirish. Inson nutqi va tilining rivojlanishi uning muloqot qobiliyati, ijtimoiy faoliyati va kognitiv salohiyati bilan bevosita bog‘liq. Nutqning to‘g‘ri hosil bo‘lishi esa artikulatsion apparatning muvofiqlashgan va samarali ishlashiga tayanadi. Artikulatsion bo‘lim a‘zolari – til, lablar, jag‘ (yuqori va pastki), qattiq va yumshoq tanglay hamda alveolalar – nutq tovushlarini yaratishda muhim vosita hisoblanadi [1]. Ularning ichida til, lablar, yumshoq tanglay va pastki jag‘ faol a‘zolar sifatida ishlasa, qolganlari passiv organlar sifatida nutq jarayonida qatnashadi. Ayniqsa til nutqning shakllanishida asosiy

o‘rin tutadi, chunki u orqali tovushlarning barcha profillari hosil bo‘ladi [5]. Shu bois artikulyatsion bo‘lim a‘zolarining to‘g‘ri rivojlanishi bolaning nutq salohiyati uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Har bir artikulyatsion a‘zo o‘ziga xos vazifani bajaradi. Nutq tovushlari hosil bo‘lishida havo oqimi va unga qarshi turuvchi to‘siqlar, ya‘ni artikulyatorlarning harakati muhim rol o‘ynaydi. Masalan, b, p, m kabi undoshlarda ikki labning faol ishtiroki tufayli lab-lab undoshlari hosil bo‘ladi, f va v tovushlarida esa pastki lab va yuqori tishlar orasidagi to‘siq natijasida lab-tish undoshlari paydo bo‘ladi [6]. Shu jihatdan har bir tovushning to‘g‘ri talaffuzi artikulyatsion apparatning samarali ishlashiga bog‘liq bo‘ladi.

Usullar. Nutq rivojlanishini o‘rganishda artikulyatsion a‘zolarining faoliyatini kuzatish va logopedik korreksiya usullarini tatbiq etish asosiy metod hisoblanadi [1]. Bu jarayon bir necha yondashuvni o‘z ichiga oladi. Birinchidan, labdan o‘qish jarayoni orqali nutqning vizual tasnifi amalga oshiriladi, bunda tinglovchi nutq so‘zlarini artikulyator belgilar orqali idrok qiladi [2]. Shu tarzda til, lab, jag‘ va tanglay harakatlari kuzatiladi va miyada tasniflanadi. Ayniqsa eshitish qobiliyati cheklangan bolalarda so‘zlarni tushuntirishda vizual kuzatish usuli katta ahamiyat kasb etadi [7].

Ikkinchidan, artikulyatsion mashqlar orqali nutq a‘zolarining faol harakati shakllantiriladi [5]. Mashqlar og‘zaki o‘yin shaklida bo‘lishi mumkin, bu bolaning e‘tiborini oshiradi va nutq mashg‘ulotlarini qiziqarli qiladi [6].

Uchinchidan, nutq terapiyasi doirasida artikulyatsion massaj usullari qo‘llaniladi. Klassik massaj texnikasi, biologik faol nuqtalarni massaj qilish va maxsus qurilmalar yordamida amalga oshiriladigan massajlar bolalarning artikulyatsion a‘zolarini faollashtirishda samarali hisoblanadi [8]. Massaj faqat artikulyatsion rivojlanishda muammo aniqlanganda qo‘llanadi va bolaga faollashtiruvchi yoki taskin beruvchi massaj tanlanadi [1].

Shuningdek, bolalarning nutq rivojlanishini kuzatish 3–4 oylik yoshdan boshlanadi, chunki shu davrda bola til, lab va jag‘ a‘zolarini faol harakatga keltira boshlaydi va sodda tovushlarni paydo qiladi [3]. Bu jarayon atrofdagi nutqni taqlid qilish orqali mustahkamlanadi va logopedik mashqlar yordamida tovushlarning aniqligi oshiriladi [5].

Natijalar. O‘tkazilgan kuzatuvlar, amaliy mashg‘ulotlar va diagnostik tahlillar asosida bolalarda artikulyatsion apparat faoliyatining nutq shakllanishiga ko‘rsatadigan ta‘siri aniq namoyon bo‘ldi [1]. Tadqiqot jarayonida artikulyatsion a‘zolarining harakatchanligi, mushaklar tonusi, koordinatsion harakatlanishi hamda ularning fonetik jarayondagi ishtiroki batafsil baholandi [3]. Olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, artikulyatsion apparatning har bir bo‘g‘ini nutq sifatining shakllanishiga o‘ziga xos darajada ta‘sir ko‘rsatadi [6].

Til harakatining yetarli darajada faol bo‘lmaganligi yoki koordinatsiyasi buzilgan holatlarda, ayniqsa til uchining ko‘tarilishi yoki yon harakatlaridagi cheklanishlarda, undosh tovushlarni aniq talaffuz qilishda sezilarli nuqsonlar kuzatildi [5]. Bu esa bola

tovushlarni bir-biridan farqlashda qiynalishiga va nutqning umumiy ravonligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi [2]. Lablarning elastikligi va mustahkamligi past bo'lgan bolalarda jarangli tovushlarni hosil qilish, havo oqimini boshqarish va tovushni aniq shakllantirishda qiyinchiliklar mavjudligi aniqlandi [5]. Ayniqsa "o", "u", "v", "f" kabi lablarning faol ishtirokini talab qiladigan tovushlarda sezilarli buzilishlar qayd etildi [6]. Pastki jag'ning harakat chegaralanishi esa nutqning temp va ritmiga ta'sir ko'rsatib, aynan tez gapirish paytida ayrim tovushlarning tushib qolishiga olib kelgani kuzatildi [1].

Yumshoq tanglay faoliyatidagi sustlik ham nutq jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatib, ayniqsa burun orqali talaffuzning ortiqcha faollashuvi bilan namoyon bo'ldi [4]. Bu holat ayrim bolalarda tovushlarning burun ohangi bilan chiqishiga sabab bo'ldi, natijada nutqning tabiiy jarangdorligi pasaydi [3]. Tadqiqot natijalariga ko'ra, nafas olish va fonatsiya jarayonidagi nomutanosibliklar ham nutq ravonligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi [7]. Nafasning yetarli chuqur emasligi, nutq paytida tez tugab qolishi, havo oqimini to'g'ri taqsimlay olmaslik tovushlar zanjirining uzilib ketishiga sabab bo'ldi [6].

Artikulyatsion mashqlar tizimli qo'llanilganda olingan natijalar esa ancha ijobiy bo'ldi. Mashqlarni muntazam bajargan bolalarda til, lab va jag' mushaklarining faolligi ortdi, tovushlarni aniq talaffuz qilish darajasi yaxshilandi, og'zaki nutqning umumiy ravonligi oshdi [5]. Shuningdek, logopedik massaj qo'llangan guruhda mushaklarning elastikligi sezilarli darajada tiklangan bo'lib, tovushlarni to'g'ri shakllantirishda ko'zga ko'rinarli o'sish kuzatildi [8]. Bu metodlarning birgalikda qo'llanishi artikulyatsion apparatning har bir bo'g'inida funksional faollikni kuchaytirgani aniqlandi [1].

Tadqiqot davomida ota-ona bilan hamkorlik qilinadigan bolalarda natijalar yanada barqaror va tezkor bo'lgani qayd etildi [6]. Mashqlarni uyda muntazam davom ettirilishi tovushlarni mustahkamlashga, bola nutqidagi ijobiy o'zgarishlarning tezroq yuzaga chiqishiga yordam bergani tasdiqlandi [5]. Bu esa artikulyatsion apparatga oid mashqlarni faqat mutaxassis nazorati ostida emas, balki oila bilan birgalikda muntazam qo'llashning samaradorligini yana bir bor ko'rsatdi [7].

Umuman olganda, tadqiqot natijalari artikulyatsion apparatning anatomik va funksional holati bolaning nutq sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanini tasdiqladi [1]. Artikulyatsion mashqlar va logopedik massajning birgalikdagi qo'llanilishi nutqning shakllanishiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatib, nutq nuqsonlarining qisqa muddatda bartaraf etilishiga, tovushlarning aniqligi va jarangdorligining ortishiga olib kelgani aniq isbotlandi [8].

Muhokama. Nutqning shakllanishi murakkab fiziologik, psixologik va ijtimoiy jarayonlarning o'zaro uyg'unlashuvi orqali yuzaga chiqadi. Ushbu jarayonning markazida esa artikulyatsion apparatning holati, tuzilishi va harakat imkoniyatlari turadi. Tadqiqot davomida kuzatilganki, til, lab, jag' va tanglay singari faol artikulyatsion organlarning har biri o'ziga xos fonetik vazifaga ega bo'lib, ularning har qanday sustligi yoki koordinatsiya buzilishi nutq tovushlarining sifatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi [1]. Ayniqsa, tilning

harakatchanligi va aniqligi ko'p hollarda bolaning tovushlarni to'g'ri farqlashi hamda talaffuz qilishi uchun mezon vazifasini bajaradi [5].

Artikulatsion apparatning yetilmaganligi yoki harakat chegaralanishi ko'pincha tovushlarni buzib talaffuz qilish, tovushlar o'rnini almashtirish yoki umuman talaffuz qilmaslikka olib kelishi mumkin. Bu esa nafaqat fonetik nuqson sifatida namoyon bo'ladi, balki bolaning fonematik eshituvining shakllanishiga, so'z boyligining kengayishiga, hatto gap tuzish malakasiga ham salbiy ta'sir etadi [6]. Nutq jarayonidagi nuqsonlarning erta aniqlanishi esa bolada kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muloqot qiyinchiliklari, ijtimoiy moslashuvdagi to'siqlar yoki o'qish jarayonidagi qiyinchiliklarning oldini olishga xizmat qiladi [3].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, artikulyatsion mashqlarni muntazam va tizimli ravishda bajarish artikulyatsion a'zolari faollashtiradi, mushaklar tonusini normallashtiradi va ularning koordinatsion harakatini yaxshilaydi [4]. Mashqlarni to'g'ri metodika asosida o'tkazish bolaga nafaqat ayrim tovushlarni talaffuz qilishni o'rgatadi, balki umumiy nutq ravonligini, jarangdorlikni va nafas boshqaruvini ham shakllantiradi. Bunda logopedik massajning roli ham beqiyosdir. Massaj yumshoq to'qimalarning elastikligini oshiradi, mushaklarning faolligini yaxshilaydi va natijada artikulyatsion mashqlarning samaradorligini oshiradi [8].

Muhokama davomida yana bir muhim omil — oila va mutaxassis hamkorligi alohida ta'kidlanadi. Bolaning nutqini rivojlantirish jarayoni faqat logoped bilan cheklanib qolmasligi kerak. Mashqlarni uy sharoitida ham muntazam takrorlab borish, bola bilan ko'proq muloqot qilish, uning to'g'ri nutqiga sharoit yaratish korreksiya jarayonining tez va samarali kechishini ta'minlaydi [7]. Ota-onalar logoped tomonidan berilgan tavsiyalarni to'liq bajarib borsa, bola nutqidagi o'zgarishlar yanada barqaror va tezkor namoyon bo'ladi.

Shuningdek, nutqni rivojlantirish jarayonida bolaning psixologik holati, motivatsiyasi va o'ziga bo'lgan ishonchi ham katta ahamiyatga ega [3]. Agar mashqlar qiziqarli, o'yin shaklida, bolaning yoshiga mos tarzda tashkil etilsa, bola jarayonda faol ishtirok etadi va nutqiy o'zgarishlar tezroq kuzatiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, quvnoq, o'yin tarzidagi mashqlar bolalarning nutqiy faoliyatini kuchaytiradi, ularni faol muloqotga undaydi va bu esa artikulyatsion apparatning tabiiy ravishda mustahkamlanishiga olib keladi [6].

Bunday yondashuv nafaqat nutq nuqsonlarini bartaraf etish, balki bolaning kognitiv rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga ham xizmat qiladi. Chunki nutq jarayoni tafakkur, xotira, diqqat va idrok bilan bevosita bog'liq [2]. Nutqi to'g'ri shakllanayotgan bola o'qish, yozish va fikr bildirish ko'nikmalarini ham oson o'zlashtiradi. Shu sababli artikulyatsion apparatni mustahkamlash nafaqat logopedik vazifa, balki keng qamrovli pedagogik jarayon sifatida ham baholanishi kerak [1].

Yakuniy tahlil shuni tasdiqlaydiki, artikulyatsion apparatga oid mashg'ulotlar va logopedik massaj nutqning to'g'ri shakllanishi uchun asosiy vositalardan biridir. Bu jarayon muntazam amaliyot, to'g'ri metodik yondashuv, ota-ona va mutaxassisning uzviy hamkorligi hamda bolaning faol ishtiroki orqali yuqori natija beradi. Shunday ekan, sog'lom va to'g'ri nutqga erishish — ko'p qirrali, bosqichma-bosqich va ilmiy asoslangan yondashuvni talab qiladigan jarayondir [4].

Xulosa. Umuman olganda, bolaning nutqi to'g'ri shakllanishi avvalo artikulyatsion apparatning anatomik tuzilishi, uning harakatchanligi va barcha a'zolarining bir-biri bilan uyg'un hamkorlikda faoliyat yurita olishi bilan chambarchas bog'liqdir [1]. Til, lablar, jag', yumshoq va qattiq tanglay singari tuzilmalar, shuningdek nafas-fonatsiya tizimining to'g'ri ishlashi nutq tovushlarining aniq, ravon va fonetik jihatdan to'g'ri hosil bo'lishiga zamin yaratadi [2]. Artikulyatsion apparatning yetuk shakllanishi esa nafaqat tovushlarni to'g'ri talaffuz qilishni ta'minlaydi, balki bolaning fonematik idroki, lug'at boyligi, so'z boyligini faol qo'llashi va keyingi nutqiy malakalarining rivojlanishida ham markaziy ahamiyat kasb etadi [3].

Artikulyatsion mashqlarni erta yoshdan, muntazam, to'g'ri tanlangan metodlar asosida va bola yoshiga mos sharoitlarda qo'llash nutqiy nuqsonlarning oldini olishda juda katta profilaktik ahamiyatga ega [4]. Bunday mashqlar og'iz bo'shlig'i mushaklarini mustahkamlaydi, til, lab va jag' harakatlarini muvofiqlashtiradi, tovushlarning to'g'ri talaffuz qilinishi uchun zarur bo'lgan mushak guruhlarini faollashtiradi [5]. Shu bilan birga, artikulyatsion apparatga yo'naltirilgan logopedik massaj jarayonni sezilarli darajada yengillashtiradi, mushaklarning tonusini normallashtiradi hamda tovush qo'yish jarayonida yuzaga kelayotgan qiyinchiliklarni kamaytiradi [8]. Yuqorida qayd etilgan omillar birgalikda qo'llanganda bola nutqining sog'lom va izchil rivojlanishi uchun mustahkam poydevor yaratadi [6].

Nutqni shakllantirish jarayonida logopedning malakasi bilan bir qatorda oila a'zolarining, ayniqsa ota-onaning faol ishtiroki ham alohida ahamiyatga ega [7]. Korreksiya mashg'ulotlari faqat maxsus mutaxassis bilan cheklanib qolmasdan, uy sharoitida ham muntazam davom ettirilsa, bola nutqini tezroq, samaraliroq va sifatli shakllantirish mumkin bo'ladi [1]. Logoped va ota-ona o'rtasidagi hamkorlik, bolaga berilayotgan kundalik nutqiy stimullar va qo'shimcha mashqlar natijani yanada mustahkamlaydi [2].

Bolalar – jamiyatning ertangi kuni, eng bebaho boyligi hisoblanadi. Ularning to'g'ri va ravon nutqga ega bo'lishi esa kelgusida bilim olish, muloqot shakllantirish, ijtimoiy moslashuv, mustaqil fikrlash va ijodiy tafakkur rivojida muhim o'rin tutadi [3]. Nutq va til qobiliyati bolaning nafaqat kommunikativ kompetensiyasini, balki kognitiv, emotsional va akademik rivojlanishini ham belgilab beradi [4]. Shu sababdan bolalarning erta yoshdan artikulyatsion mashqlar, nutqiy o'yinlar, logopedik massajlar va ta'limiy muloqot

vositalari orqali qo'llab-quvvatlanishi ularning kelajakdagi muvaffaqiyati uchun muhim investitsiya sanaladi [5].

Shu jihatdan qaraganda, artikulyatsion apparatni rivojlantirishga qaratilgan tizimli ishlar, logopedik yordamning o'z vaqtida ko'rsatilishi, oila va mutaxassis hamkorligi hamda to'g'ri pedagogik yondashuvlar bola nutqining sog'lom, izchil va barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi [6]. Nutqi ravshan, fikri teran, o'zini erkin ifoda eta oladigan yosh avlod esa jamiyat taraqqiyoti va farovonligining eng muhim omillaridan biridir [7].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. M.Ayupova "Logopediya" darslik, O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti Toshkent – 2019
2. M.Asqarova "O'zbek tili praktikumi" Toshkent - 2006
3. L.R. Mo'minova "Maxsus Psixologiya" O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyot Toshkent – 2013
4. V. S. Raxmanova "Defektologiya Asoslari" Toshkent – 2017
5. R. Shomahmudova "To'g'ri talaffuzga o'rgatish va nutq o'stirish" o'quv uslubiy qo'llanma Toshkent – 2013
6. D.R.Babayeva "Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi" Toshkent – 2018
7. V.S.Rahmonova "Korreksion pedagogika va logopediya" o'quc qo'llanma Toshkent – 2007
8. E. A. Дьякова "Логопедический массаж" Москва - 2005

Ajiniyaz atindagi
NOKIS MAMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI
N M P I
1934